

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede

Historisch Museum Ede

2003 - 1

COMBIMARKT

&

STUDIO EDE

VOORDEEL IN FOTO EN VIDEO

TEL. STUDIO EDE 0318 - 653363

Grotestraat 62, Ede tel. 0318-616414
Bellestein 21, Ede tel. 0318-614300
Stadspoort 10, Ede tel. 0318-652121
Hoofdstraat 24, V'daal tel. 0318-512689
Molenstraat 3, Rhenen tel. 0317-616866
PB 8170 6710 AD EDE

**FOTO
FILM
VIDEO
STUDIO**

Winkelcentrum Bellestein 21, 6714 DP Ede, tel.: 0318-640479
Contactlenzen / Oogmetingen / Oogdrukcontrole

ALLES VOOR DE DOE-HET-ZELVER

Autolakken

Draadmateriaal

Gereedschap

Verf

IJzerwaren

* Bezorgen gratis

Hout Board Triplex

Wandplaten Schroten

Wandweefsel

Dit alles natuurlijk bij

DOE-HET-ZELF MARKT

ELBERT JANSEN V/H DE NOOY

KOLKAKKERWEG 65 - 67 - EDE - TEL. (0318) 611 680

** Wij geven u een deskundig advies*

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede
31e jaargang nr 1 maart 2003

Van het bestuur

Zoals we u reeds gemeld hebben in de laatste nummer van de Zandloper begint de redactie aan de 31e jaargang van ons verenigingsblad. Op de redactie drukt de zware taak de kwaliteit van het blad op het peil van nu te handhaven of zelfs te verbeteren.

Evenwel zijn in de redactie het afgelopen jaar enkele vacatures ontstaan, waardoor het aantal redactieleden tot het minimum is gedaald. Het bestuur ondersteunt de oproep van de redactie (elders in dit blad). Het aloude spreekwoord "vele handen maken licht werk" gaat nog steeds op.

Op 26 maart 2003 zullen we zoals gebruikelijk onze ledenvergadering houden. Het bestuur zal voorstellen de heer J. van Raan te benoemen tot secretaris van onze vereniging in de ontstane vacature door het vertrek van de heer P. Bon. Verder zullen aan bod komen de jaarverslagen. Na het formele gedeelte zal de heer P. van Beek, sinds vorig jaar gemeente archivaris, een inleiding verzorgen over

Als alles goed is verlopen heeft u inmiddels de contributiebrief met de acceptgirokaart voor 2003 ontvangen. Als u de contributie reeds heeft betaald dan zijn wij u zeer erkentelijk. Mocht dat evenwel nog niet het geval zijn dan zou u ons bijzonder helpen dat de komende dagen alsnog te doen. Dank hiervoor.

Heeft u nog geprobeerd nieuwe leden te werven? De contributie van € 9,50 kan geen belemmering zijn als u De Zandloper toont. En daarnaast kunt u een recht op vrije toegang tot het museum aanbieden. Het nieuwe lid geeft steun aan het streven historisch waardevolle zaken te bewaren en te beschermen.

DE ZANDLOPER is het orgaan van de Vereniging Oud Ede

- * Het dagelijks bestuur van de Vereniging Oud Ede bestaat uit de heren E. Lagerweij (voorzitter), P. Bon (secretaris) en W. Kempe (penningmeester).
 - * De contributie bedraagt € 9,50 per jaar, te voldoen door storting op giro 353.42.68 van penningmeester Vereniging Oud Ede te Ede.
 - * Het Historisch Museum Ede (Museumplein 7, 6711 NA Ede, tel. (0318) 61 95 54) is open 's middags van twee tot vijf uur, op zondagen tot vier uur. Op maandagen is het museum voor het publiek gesloten.
 - * Conservator van het museum is drs. D.-J. List.
 - * De redactie van De Zandloper bestaat uit de heren J.E.H. den Hartog (eindredacteur), drs. D.-J. List, F.G. van Oort, en H. van Scherrenburg.
 - * Adres voor vereniging, museum en orgaan: Museumplein 7, 6711 NA Ede, tel. (0318) 61 95 54.
 - * Productie van het blad: Drukkerij Frouws te Ede.
- ISSN 1384-7090

Van de redactie

In deze Zandloper vragen wij uw aandacht voor een jubileumtentoonstelling in het Historisch Museum Ede; het onderwerp is de kleding van prinses Máxima. Dhr. J.W. van Scherrenburg verdiepte zich in een Edes historisch verhaal uit de 17e eeuw; leest u mee over het Wapen van Gelderlandt en wat zich daar heeft afgespeeld. In De Panterstelling verhaalt redacteur Frans van Oort over de achtergronden van een overgebleven bunker aan de Harsloweg. Tenslotte is er ook nog een bespreking van het in het afgelopen najaar verschenen boek 'Ede Architectuur en stedenbouw 1850-1940'.

Museumnieuws

Máxima Maximaal, de kleding van een prinses door drs. D.-J. List

Het is al weer 10 jaar geleden dat ik als conservator in het Historisch Museum Ede kwam werken. Mijn interesse in oude en nieuwe textiel is inmiddels alom bekend. Het is dan ook niet vreemd dat mijn jubileumtentoonstelling over kleding gaat. De kanttentoonstelling aan het einde van dit jaar zal overigens ook zeer de moeite waard zijn.

In de tentoonstelling 'Máxima(al)' wordt een overzicht gegeven van de kleedstijl van Máxima, Prinses der Nederlanden. Reeds tijdens haar glorieuze kennismakingstocht door Nederland kon men kennis nemen van deze stijl, die mag worden omschreven als klassiek en eigentijds.

De bruidsjaпон van de Italiaanse modeontwerper Valentino (Valentino Couture) sloeg op 2 februari 2002 in als een bom. Bij deze ontwerper werd tevens een rood pakje aangeschaft. Maar er werden ook kledingstukken vervaardigd door de Argentijnse ontwerpster Graciela Naum (verlovingsjaпон) en de Belgische ontwerper Edouard Vermeulen van het modehuis Natan (rood leren jasje).

In het Historisch Museum Ede is van 16 april tot en met 15 juni een tiental kledingstukken uit het openbare leven van Máxima in Nederland te zien. De medewerkers van het museum hebben onder mijn begeleiding een jaar hard gewerkt om nauwkeurige replica's van de bekendste creaties van deze Prinses der Nederlanden te maken. Veel van deze kledingstukken zijn grotendeels op de hand vervaardigd. Natuurlijk is het topstuk van de presentatie de bruidsjaпон met 5 meter lange sleep en de 7,5 meter lange kanten sluier. Evenmin ontbreken de jaпонen van de bruidsmisjes. De presentatie begint met de verlovingsjaпон, gevolgd door

Stof en tule van avondjaпон (groen - bordeaux)

opvallende pakjes in vrolijke kleuren (rood en roze) en gedempte tinten (grijs). Natuurlijk is de opvallende zwart-wit geruite (pied de coq) jas niet vergeten. Het overzicht van formele avondkleding (oranje, grijs en groen) en informele dagkleding geeft een goede indruk van de smaak van Máxima, die zowel ingetogen als zeer uitbundig kan zijn.

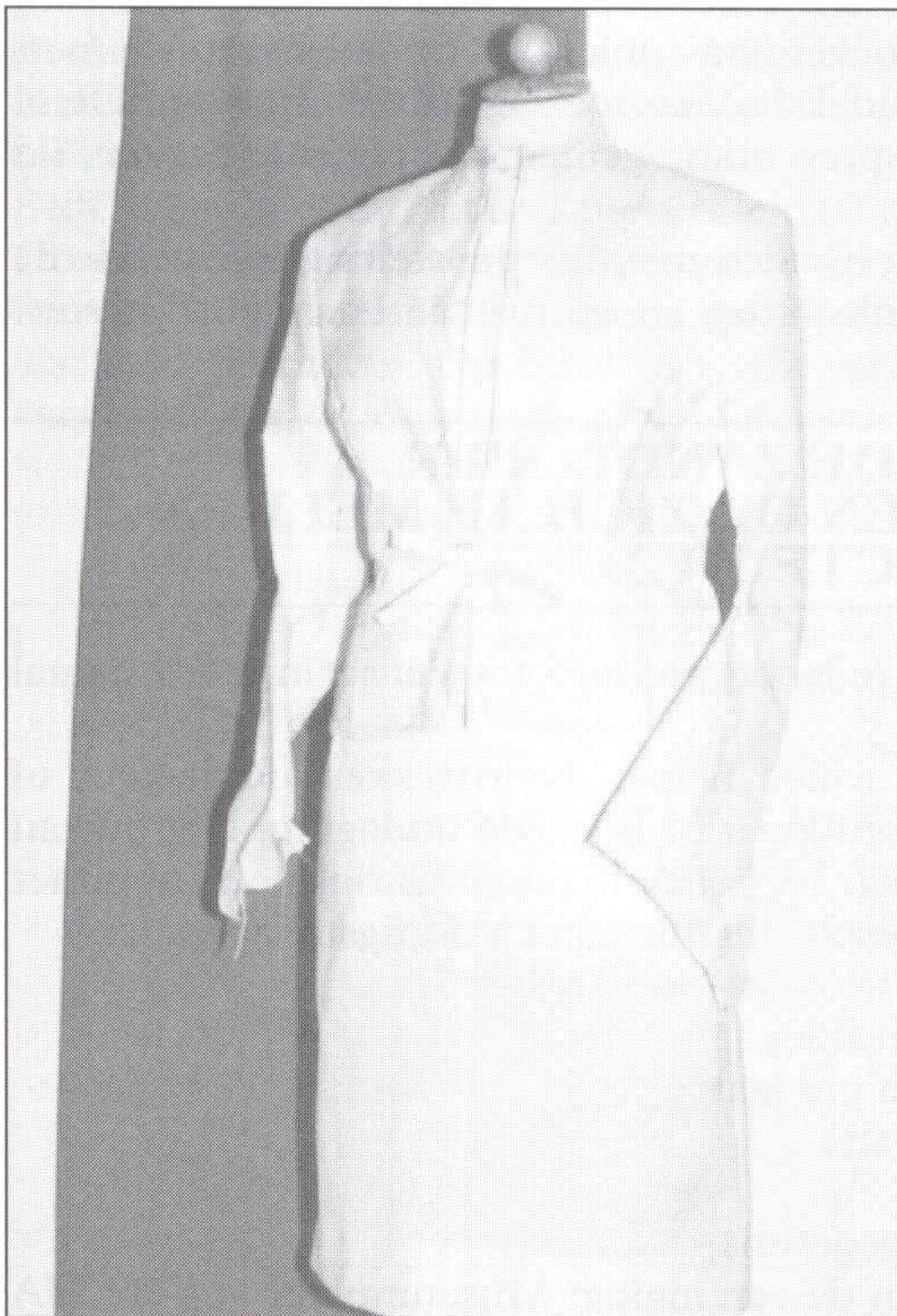
In het afgelopen jaar is de opzet van deze presentatie drastisch gewijzigd. Reeds tijdens het kijken naar de reportage van het huwelijk van prins Willem Alexander en Máxima ontstond het idee om iets te doen met deze eenvoudige en toch ook weer weelderige bruidsjacon.

Om als eerste deze creatie na te maken had geen zin. Dezelfde dag nog werd op de tv een kopie getoond. De studenten van een modeacademie hadden hieraan hard gewerkt, maar erg fraai was het resultaat niet. Er werd binnen een week zelfs een kopie gemaakt door een bruidszaak. Deze kopie heb ik helaas nooit gezien.

Vervolgens rees het plan om de mooiste replica te maken en hiervoor de tijd te nemen. Er was zelfs het plan om de jacon te presenteren in de maanden dat op het Loo de tentoonstelling 'Ja, ik wil' te bewonderen was. Een goed idee, totdat het persbericht werd bezorgd met de mededeling dat op het Loo toch ook de bruidsjacon van Máxima te bewonderen zou zijn. Daar ga je met je goede gedrag. De stof was reeds aangeschaft. En een kopie tonen als het echte gewaad in de nabije omgeving te bewonderen is heeft geen zin.

Natuurlijk hebben we deze bruidsjacon minutieus bestudeerd. Verrassend was het feit dat de sluier twee bijzonderheden vertoonde. Ten eerste de naad over de gehele lengte. Blijkbaar was voor de sluier gebruik gemaakt van twee breedtes tuptule (tule met een ingeweven stipje). Op de statieportretten is deze naad te zien.

Ten tweede bleek dat links (voor de kijker rechts) waar de sluier de grond raakt, langs de geschulpte rand, twee kleine blaadjes zijn geborduurd. En wel op een plaats waar deze niet

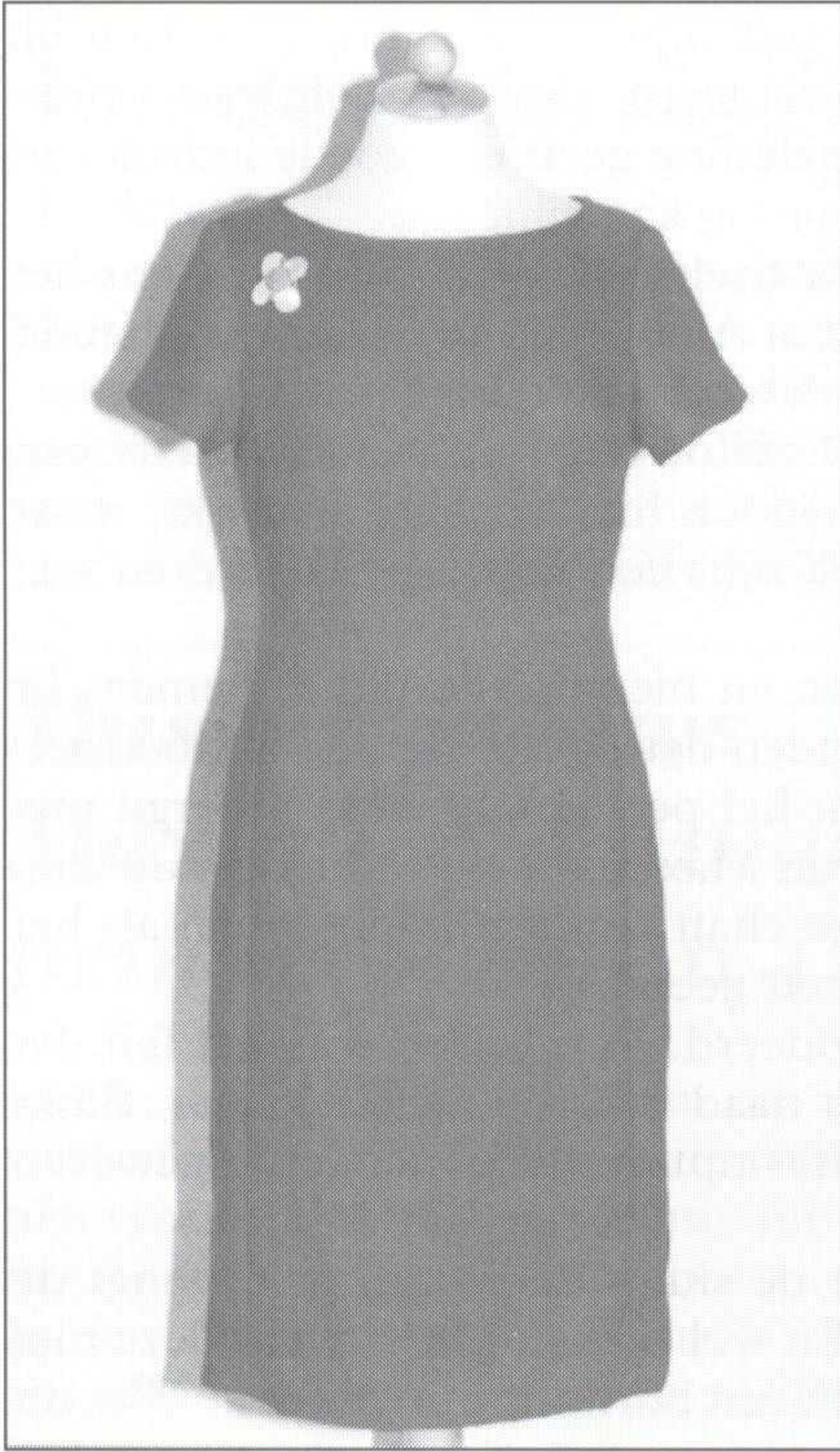

horen. Is dit een borduurfout geweest? Was dit een grapje of betreft het herstelwerkzaamheden van een ongelukje? Waarschijnlijk zullen we het nooit zeker weten, maar op onze jacon zal hetzelfde te zien zijn.

Al deze ontwikkelingen hebben ons aan het denken gezet. Het blijft leuk om een tentoonstelling te organiseren over de kleding en de kledestijl van Máxima. En dat kan ook nog wel een jaar na het huwelijk. Máxima heeft immers genoeg interessante creaties de revue laten passeren. Door deze presentatie op een later tijdstip te plannen dan aanvankelijk de bedoeling was kon de tijd worden gereserveerd om een tiental toiletten van deze prinses tot in de kleinste details na te maken. We vonden zelfs kant met een geschulpte rand dat erg veel weg had van het kant van de sluier van Máxima.

Maar tien creaties goed na willen maken is niet zo eenvoudig. In eerste instantie moet voor de uiteindelijk geselecteerde creaties de juiste stof worden gevonden. Een kledingstuk namaken heeft pas zin als de illusie kan worden gewekt dat het door Máxima is gedragen. Wanneer de goede stof in de juiste tint is aangeschaft begint het betere werk.

Stof en tule van een roze pakje

Verlovingsjapon

Een moeizame speurtocht naar beeldmateriaal en bewegende beelden werd uitgezet. Overigens houden we nog steeds de roddelbladen en dergelijke goed bij. De meest onflatteuze foto's laten vaak het best zien hoe een kledingstuk in elkaar zit. Het is van groot belang te weten waar de verschillende naden zitten en hoe de coupe is aangebracht!

Vervolgens werden de patronen gemaakt. Omdat de modellen niet kant en klaar in de winkel te koop zijn werden basispatronen aangepast en kledingstukken op een pasbuste gemouleerd (gemodelleerd). Pas wanneer de toile (kledingstuk, uitgevoerd in eenvoudig katoen) was goedgekeurd werd de schaar in de stof gezet.

De maat van de toiletten is zo gekozen dat zij de lichaamsmaten van Máxima benadert. Om de correcte uitstraling te geven werd veel werk verzet om vergelijkbare juwelen aan te schaffen of juist samen te stellen. Al met al is er maanden lang met meerdere vrijwilligers hard gewerkt aan tien creaties. En het resultaat is ernaar!

Ondanks het vele onbetaalde werk van de vrijwilligers en medewerkers is deze tentoonstelling erg kostbaar geworden. We zijn dan ook genoodzaakt om voor iedere bezoeker, dus ook voor de leden van de Vereniging Oud Ede, een toeslag van € 1,20 te heffen. Voor deze presentatie gelden de volgende prijzen: lid

€ 1,20; volwassene € 2,40 en korting € 1,80.

Bezoekers van het museum moeten wel rekening houden met de openstelling gedurende de volgende dagen: gesloten op eerste Paas- en Pinksterdag en op tweede Paas- en Pinksterdag geopend van 14.00 tot 16.00 uur.

DE REDACTIE VAN DE ZANDLOPER ROEPT BELANGSTELLENDE OP ZICH TE MELDEN ALS REDACTEUR

Door omstandigheden is de bezetting van de redactie gedaald tot een minimum aantal leden.

We zoeken dus nieuwe leden die de kar mee willen helpen voorttrekken. Redacteur of eindredacteur van het verenigingsorgaan "De Zandloper" zijn is een uitdaging. Het orgaan verschijnt viermaal per jaar in wisselende omvang. De redactie poogt jaarlijks een nummer te bestempelen tot themanummer. We zijn nu gestart met de een en dertigste jaargang.

Wat wordt er van een redacteur verwacht:

- Belangstelling en affiniteit met de historie van Ede;
- Deelnemen aan de vier redactievergaderingen per jaar;
- Een goede beheersing van de Nederlandse taal;
- Bereidheid tot het schrijven van artikelen;
- Bereidheid tot het navorsen van historische gegevens;

U kunt zich schriftelijk melden aan het adres van de vereniging: Museumplein 7, 6711 NA EDE of telefonisch op nummer 0318-619554 bij onze conservator de heer D.J. List.

Wilt u nadere informatie dan kunt u die inwinnen bij de heer D.J. List.

Het Wapen van Gelderlandt , een gezellig avondje in de herberg

door J.W. van Scherrenburg Gz te Bennekom

“Wanneer de wijn is in de man, is de wijsheid in de kan”. De waarheid van dit spreekwoord ondervond Reijner Cornelisz alias Reijner Cornelisz Lap na een avondje in de herberg ‘Het Wapen van Gelderlandt’ te Ede, waar de waard Johan Henrickss Breborst de scepter zwaaide. De naam van de herberg roept associaties op met het bij ons nog bekende hotel “Hof van Gelderland”. Dank zij het feit dat laatstgenoemd huis een leengoed was, kunnen we de geschiedenis er van traceren tot 1628¹. Maar de naam komt pas in 1775 in bewaard gebleven papieren tot ons.

Johan Henrickss Breborst komen we tussen 1585 en 1630 als waard(weert) in Ede tegen. Maar een verband tussen beide huizen kunnen we niet leggen.

Reijner Cornelisz was een zoon van Cornelis Gijsberts en Fije, die eigenaar waren geweest van de helft van het herengoed “Engelenhoven”. Na hun overlijden was dit vererfd op hun kinderen Gijsbert, Reijner en Merrij Cornelissen, ieder een derde deel. Volgens de regels van herengoederen kreeg de oudste zoon de zaalweer. D.w.z. boerderij met erf. Na het overlijden van Gijsbert Cornelissen gaat de boerderij over op zijn zoon die weer Cornelis Gijsberts heette, naar zijn grootvader. Hij trouwde in 1602 met Janneke Everts. Maar nog geen drie jaar later sloeg het noodlot toe. In het beruchte pestjaar 1605 overleden zij beiden en hun jonge dochttertje. Vele Edenaren deelden hun lot. O.a. de eerste predikant na de woelige jaren tachtig, toen men na de eerste voorganger Lambertus Brinck hier een aantal jaren zonder dominee zat en men het deed met een tijdelijke waarnemer. Ds. Petrus Sonnius overleed op 2 augustus 1605 's nachts om twee uur in Ede aan de pest.

Hun aandeel in de boerderij met de zaalweer ging over op hun oom Reijner Cornelisz die nu zoals men dat noemde, de oudste op de straat was. Hij bezat nu dus tweederde van de helft. Maar met dit laatst aangeërfde deel begonnen de problemen voor Reijner.

Op de avond van 13 juli 1606 zat Reijner Cornelissen gezellig te praten en vooral te drinken met nog een aantal mannen in “Het Wapen van Gelderlandt”. Hij kon kennelijk wel wat geld gebruiken. Op zeker moment verkocht hij het derde deel, dat van zijn neef(oomzegger) was aangekomen, aan Nicolaes Johansz alias Nicolaes Johansz van Ede.

Gericht verclaert tusschen Nicolaes Johansz alias
 van Ede, und Reijner Cornelisz, verwaerder ter
 andere zijden, dat verwaerder geboeden te, die
 ouergelien coopswaarder van date den xiii Julij
 opj. Des. na d'overleeden Ingoet, te volentweeren
 is daer tusschen godwaenspraek is vorderinge te zijn gedaen,
 by die verwaerder en gindt eigenwaer
 Gid ghet Indis veringh tot Ede des
 des Junij 1606 bij. A. V. E.

*Uitspraak Gericht Ede den Xen Junij XVIIIC ende Elff [10-6-1611]
 tussen Nicolaes Johansz und Reijner Cornelisz..*

Nicolaes Johansz was in Ede geboren als zoon van de koster/schoolmeester Johan Anthoenisz en Lubbertgen Custers. Hij was sinds januari 1605 procureur in Arnhem, daarvoor in Utrecht waar hij bij een advocaat ook zijn opleiding ontvangen had. Hij was getrouwd met Reijntgen Wolters, een meisje uit Ede. Het grootste deel van zijn leven woonde hij in Arnhem in de Kerkstraat. Maar in 1655 lezen we dat hij was overleden in zijn huis op St. Walburg.

Enkele jaren na opmaak van de transportakte dringt Nicolaes bij Reijner aan op uitvoering van de afspraak. Berouw komt na de zonde. Reijner had spijt van de verkoop en vond dat het veel te goedkoop was. Hij wilde minstens het dubbele hebben en weigerde. Daarop bracht Nicolaes Johansz de zaak voor het gericht van Ede. In de bank van Ede van 10 juni 1611 werd hij veroordeeld het contract uit te voeren, zoals we op de hierbij afgedrukte kopie kunnen lezen.

Daarop bracht Reijner het geschil voor de Lage Bank te Arnhem en probeerde met een andere invalshoek nog vat op de zaak te krijgen. Het werd wel een klaagzang. "Dat sulcx was geschijet op enen droncken avont, nyet wetende wat hy doemaels hadde gedaen". Hij was zonder "vrunden" geweest. "So dat het niet wonder is dat desen armen slechten huysman die niemant van synent wegen bij sich hadde so godtsjammerlyck tvelt over 't hooft is getogen". "Welckes alles waeraffich te syn, alsoe het die gedaechde [Nicolaes Johansz van Ede] wel wiste, heeft binnen Eede ten huijse van Jan Hendricks Breborst, bij sich hebbende sijn broeder [Joachim Janssen², bakker in Ede en getrouwd met Catharina van Angeren, nageslacht Van Scherrenburg], sijn huijsfrouwen vader [Wolter Dercks landbouwer op het herengoed "Betrum" in Doesburg] ende zijnen swager [Antonis Stevenss, raeijmaker in Ede en getrouwd met Henrickje Wolters, nageslacht Van Raaij], den armen impetrant op eenen droncken avont wesenden den 13en julij 1606, geïnduciert, om hem gedaechde voer een seer vilen prijs als namentlick voer vijffich slechte daelder te vercopen alsulcken voirschreven versterff erff ende goet mit den olderdom ende saelweert, gelijk die voirschreven tweede Cornelis Gijsberts in zijn leven gehad heeft aen een goet tot Doesborch genuempt "Engelenhoeff". Maar helaas voor Reijner. De transportakte was duidelijk. Hij had deze ondertekend met zijn "eijgen hantmerck" en Nicolaes Johansz en zijn "vrunden" bovengenoemd met hun handtekening. En verder nog Johan Henrickss Breborst en de Arnhemmer Jacop Denis als overige getuigen.

Tenslotte volgt de uitspraak.

In de saecke van Reiner Corneliss aenlegger ter eenre ende Nicolaes Janss verweerder ter andere sijden. Na aenspraeck, exceptie, exceptioneel antwoord, replijck, duplijck bij parthijen respectie voorgebracht, wijset ter Legher Bancke voor recht Dibbeth van Uchelen met voorighe advijs van rechtsgeleerden, dat bij den aenlegger is gedaen een quaede aenspraeck ende bij den verweerder een goede teghenweer. Met condemnatie van costen tot taxatie van den Gerichte.

Aldus geadviciert den 8 maij anno 1612 Arnhem.

Antoni Engelen.

Hiermee is het proces afgelopen. Uit andere bronnen vernemen we dat Reijner Cornelisz op 23 juli 1617 oprukking krijgt. M.a.w. hij bezit de zaalweer. Nicolaes Johansz van Ede en Reijner Cornelisz zijn kennelijk toch tot een vergelijk gekomen. In 1626 volgt Claes Reijers zijn vader op na diens overlijden. Een goed half jaar later is Neeltgen Reijers met haar man Jan Ariss erfgenaam van haar broer Claes. Op 26 maart 1653 wordt "Engelenhoven" van de horigheid gevrijd en wordt dit in een akte van 21 juni 1656 bevestigd. Het wordt dan een tinsgoed. Dat gaf wat meer vrijheden.

De les die Reijner Cornelisz door schade en schande leerde, kunnen wij ons ook nog ter harte nemen. Zorg er voor bij het opmaken van een contract helder van geest te zijn. De wereld is in bijna 400 jaar soms toch nog niet zo veel veranderd.

1) Zandloper okt. 1974. 2) Zandloper 1990-4.

“DE PANTHERSTELLUNG”

(een poging tot reconstructie) door F.G. van Oort

Inleiding

Rijdend door het Bennekomse Binnenveld komt men aan de Harsloweg opeens oog in oog te staan met een eenzame bunker uit de Tweede Wereldoorlog. Was dit bouwwerk ooit een onderdeel van een serie bunkers of andere verdedigingswerken? Dit bleef lange tijd bij mij een vraag tot het moment dat het blad “Op de bres” van de Utrechtse fortienstichting in haar septembernummer van 1997 aandacht schonk aan de “Pantherstellung”, waarvan deze bunker een onderdeel zou zijn geweest. Dit verhaal trok vooral mijn aandacht omdat ook nog werd geschreven dat een deel van deze stelling zou samenvallen met de Grebbelinie. Dit betekent dat sprake is van begrenzing aan het grondgebied van de gemeente Ede. Als de bunker goed wordt bekeken, zijn de schietgaten gericht op het westen en zuiden. Eigenlijk is dit vreemd want de Grebbelinie en de veel oudere Hollandse Waterlinie waren van oorsprong altijd aangelegd om Holland en Utrecht te beschermen tegen oorlogshandelingen vanuit het oosten en zuiden (lees: vanuit Duitsland en Frankrijk). Zelfs de IJssellinie (koude oorlog vanaf 1956) werd aangelegd met het doel om het westen van het land te beschermen tegen een vanuit het oosten komende aanval.

Al met al is het een vreemde gewaarwording dat deze Pantherstellung werd aangelegd om de Duitsers te beschermen voor een aanval uit het zuiden en westen van ons land terwijl alle overige linies tot doel hadden om ons Hollanders te verdedigen voor agressie vanuit de Duitse hoek. Een en ander was voldoende reden om te proberen deze geschiedenis boven water te krijgen.

Op mijn verzoek aan de stichting Menno van Coehoorn om inlichtingen over deze stelling kwam ik in contact met de heer P.J.M. Kamps uit Amersfoort (medewerker Studiecommissie Inventarisatie Vestingwerken in Nederland) die mij de nodige inlichtingen verschafte.

In het voorjaar van 2002 kreeg ik van dezelfde auteur een meer uitgebreid verslag van deze Pantherstellung van deze auteur. Op een groot aantal punten volgt hier het verhaal; dit is door eigen onderzoek aangevuld of op een aantal onderdelen verduidelijkt.

De hoofdlijnen van de Duitse verdediging

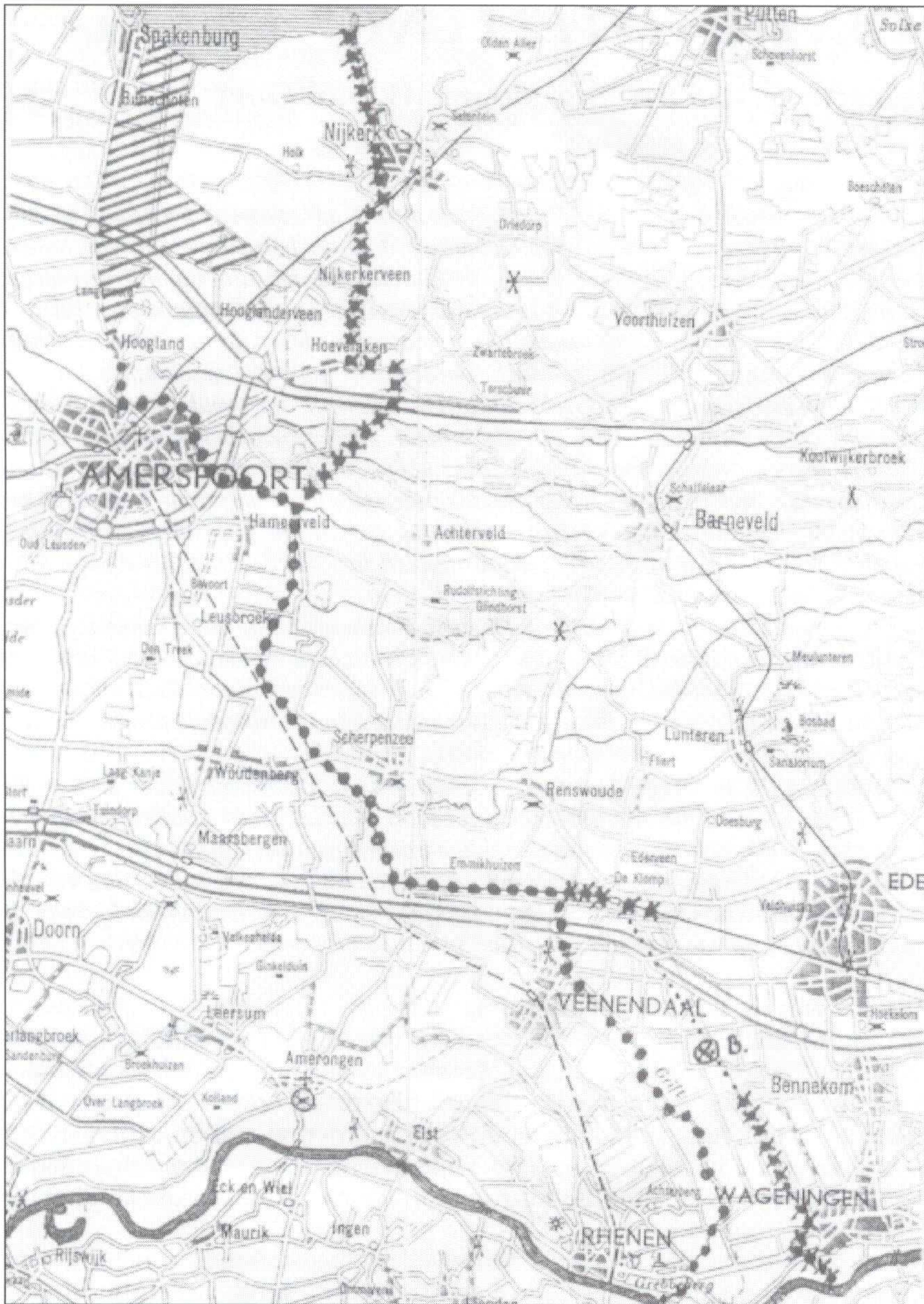
De belangrijkste verdedigingslijn voor de westkant van het Duitse Rijk lag langs de Noordzeekust en betreft de ‘Atlantikwall’. Deze linie werd in ons land (Noord- en Zuid-Holland) aan het eind van de oorlog nog versterkt door de ‘Erste’ en ‘Zweite Wasserstellung’. Deze stellingen (die in mei en juni 1944 zijn gebouwd) steunden vooral op achter deze Atlantikwall lopende rivieren en kanalen (zgn. natuurlijke barrières). Deze moesten een eventuele geallieerde landing op de Nederlandse kust, en bij het gelukken van die landing, de daarop volgende doorbraak stoppen.

Een tweede hoofdlinie was de ‘Westwall’ (ook wel Zweite Stellung genoemd). Deze verdedigingslijn lag net ten westen van de Duitse grens met Frankrijk, Luxemburg, België en de Nederlandse provincie Limburg en eindigde ten noorden van Kleef aan de Rijn.

In de zomer van 1943 was er op het hoofdkwartier in Berlijn overleg over deze ‘Westwall’ (mijns inziens was de naam Westlinie beter geweest). Uit militair oogpunt was het nodig om deze linie met twee stukken te verlengen.

De ene verlenging liep vanaf Arnhem langs de IJssel, de Drentse Hoofdvaart en verder via Groningen naar Delfzijl. Naar alle waarschijnlijkheid werd deze aftakking de ‘Asserstellung’ of ‘Ems-Rheinstellung’ genoemd.

De tweede stelling (en voor ons de meest interessante) volgde vanaf Arnhem de Rijn naar Wageningen-haven en liep vandaar door de Gelderse Vallei naar Nijkerk. De naam hiervan werd ‘Pantherstellung’.

Tekening 1. Op deze wegenkaart uit 1960 is zo goed mogelijk de Pantherstelling aangegeven (kruislijn). Tussen Hamersveld en Veenendaal valt deze stelling samen met de Grebbelinie (stippenlijn). De aanwezige watergangen (Grift, Lunterse Beek, Valleikanaal en een deel van de Eem) zijn zoveel mogelijk als verdedigingslinie benut. Op strategische punten verrijzen bunkers. Via de Grebbesluis werd het mogelijk gemaakt om een deel van de Gelderse Vallei onder water te zetten (inunderen). Uit kaartmateriaal uit april 1945 blijkt dat van Spakenburg tot Hoogland ook een groot gebied is geïnundeerd. Zowel in het noorden als in het zuiden kan zo een dubbele linie ontstaan.

Vanaf september 1944 werd door de Duitsers gerekend met een aanval vanuit het zuidwesten, die in de Gelderse Vallei moest worden gestopt. Afgezien van de aanleg van bunkers en loopgraafstellingen werden ook de inundaties (het onder water zetten van landerijen) weer op orde gebracht.

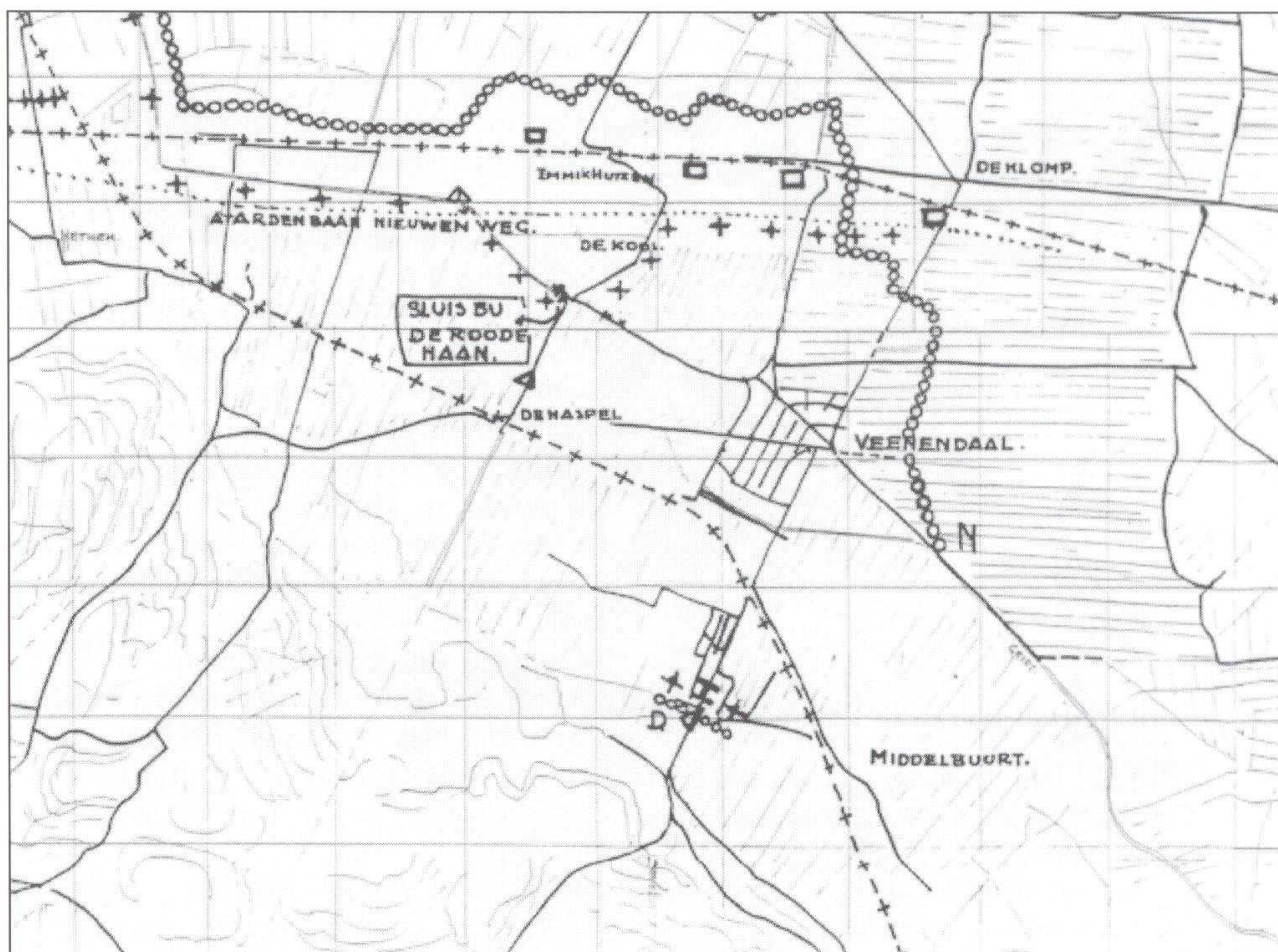
De stelling

De Pantherstellung werd, zoals we reeds zagen, aangelegd in de herfst en winter van 1944/1945, na de mislukte luchtlandingen van de geallieerden bij Arnhem. Dit gebeurde op last van Generaal Model ter beveiliging van de Veluwe en oostelijker gelegen gebieden tegen een aanval vanuit het westen. De Duitse troepen op de Veluwe stonden onder leiding van Höhere SS und Polizeiführer Hans Albin Rauter in zijn hoedanigheid als troepencommandant.

De bouw geschiedde door Organisation Todt, onder leiding van een Einsatzstab van de NSDAP, ondergebracht in Huize Weldam te Hoevelaken (in hoeverre deze er misschien alleen was voor het noordelijke gedeelte van de stelling is niet bekend).

De bouw van deze stelling werd uitgevoerd door Russische krijgsgevangenen en Nederlandse dwangarbeiders (blad "Op de bres").

Uit het verhaal van de heer Kamps bleek echter dat uit een tabel 'Arbeitseinsatz', in maart 1945 meer dan 12.000 dwangarbeiders aan de stelling hadden gewerkt. Het toezicht bestond ook nog eens uit ruim 400 man.

Tekening 2. De weergave van een detail uit een grote kaart met verdedigingswerken rond de Grebbelinie. De bunkers van de Pantherstellung zijn als blokjes weergegeven.

Deze dwangarbeiders kwamen deels uit de omgeving en voor een ander deel uit het westen van het land en van andere Duitse militaire objecten.

In Veenendaal werden bijv. 3.000 man opgeroepen om te komen werken. Van de bunker op het fort aan de Buurtsteeg is bekend dat er dag en nacht aan werd gewerkt.

De haven van Nijkerk schijnt gebruikt te zijn als aanvoerhaven van bouwmaterialen. In het gemeentearchief van deze plaats bevindt zich nog een lijst van buitgemaakte materialen van de stelling.

Het tracé

In hoofdlijnen werd het tracé vanaf het IJsselmeer richting Amersfoort gevormd door een dubbele lijn (zie tekening nr.1).

De meest westelijke liep van het IJsselmeer via Bunschoten en Spakenburg richting Amersfoort. Ten oosten van deze lijn was een groot gebied geïnundeerd (d.w.z. onder water gezet) en was dit dus, komend vanuit het westen, een moeilijk in te nemen gebied (onderdeel van de oude Grebbelinie).

Het echte (tweede) tracé liep van Arkersluis (benoorden Nijkerk aan het IJsselmeer) via de westzijde van Nijkerk richting Hoevelaken en vandaar afbuigend naar Asschat. Vanaf hier liep de lijn over de Liniedijk tot aan de Emminkhuizerberg om vervolgens af te buigen langs de spoorlijn over de lijn van de Jufferwijk en het fort aan de Buurtsteeg tot aan de Klomp. Vanaf het fort aan de Buurtsteeg gaven de tekeningen aan dat hier weer sprake kon zijn van een soort dubbele lijn.

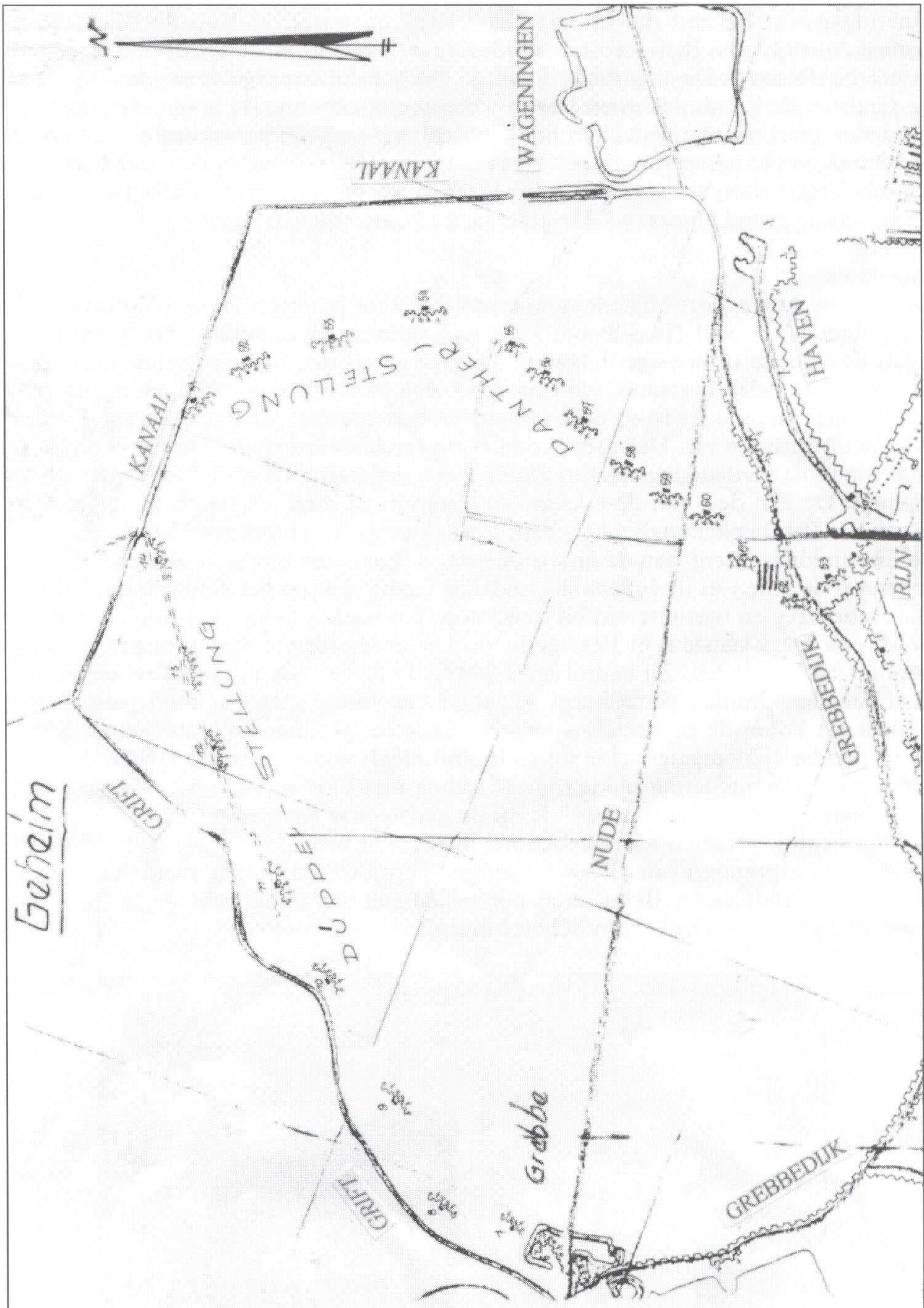

De ene lijn vanaf het fort aan de Buurtsteeg, de Grift volgend (als natuurlijke verdedigingslijn) naar de sluis bij de Grebbeberg (wederom onderdeel van de oude Grebbelinie).

De tweede lijn (dunne stippellijn op tekening 1) zou lopen vanaf de Klomp (bunker), via Harslo Bennekom (bunker) en vervolgens via de tijdens de ruilverkaveling Ede-Veenendaal nieuw gegraven waterlossing (zie tekening nr. 3) om tenslotte langs de westzijde van Wageningen lopende te eindigen nabij de haveningang en aansluiten op de verdedigingswerken langs de Rijn (zie tekening nr. 4).

Ook in dit gebied vielen de Duitsers terug op de oude beproefde Hollandse manier van verdedigen namelijk het onder water zetten van landerijen.

Tekening 3. Nog een detail uit de zgn. Grebbeliniekaart. Door de in uitvoering zijnde ruilverkaveling is in 1944 een nieuwe waterlossing gegraven (N-N). In de visie van de Duitsers is deze leiding dus direct opgenomen in hun verdedigingsstelsel.

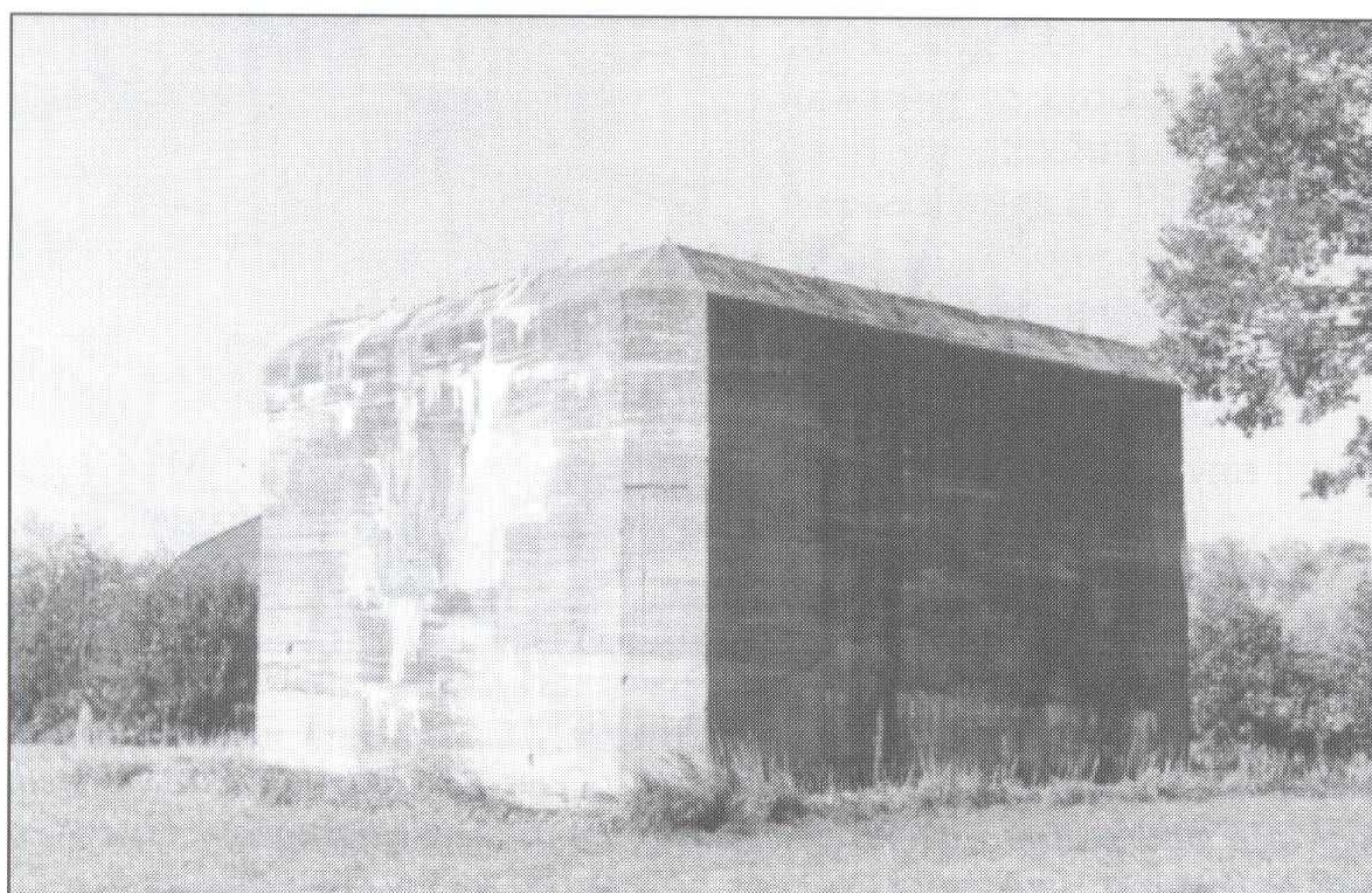

Tekening 4. Kaart uit het militaire archief. Hierop is een deel van de Pantherstellung zichtbaar. Hier blijkt nu ook een verbinding tussen deze stelling en de verdedigingslijn Grift-Grebbe, genaamd "Düppelstellung" te bestaan.

Via metingen was bekend dat op 28 maart 1945 de waterstand op de Rijn 5.19+ NAP (Normaal Amsterdams Peil) bedroeg en dat de waterstand in de Grift en het Valleikanaal op 4.90+ NAP stond. De schotbalken van de Grebbesluis werden verwijderd en de sluizen bij de Grebbe, de Roode Haan en Potbrug werden opengezet. Bij hoge waterstand zouden dan in ieder geval de lage gedeelten bij Woudenberg en Veenendaal onder water komen te staan. Om de verdediging van dit gebied te completeren werden op het zuidelijke talud van de Grebbeberg tussen de spoorbrug bij Rhenen en de Grebbesluis alle begroeiing op 1 meter boven de grond afgezaagd. De afgezaagde bomen bleven liggen.

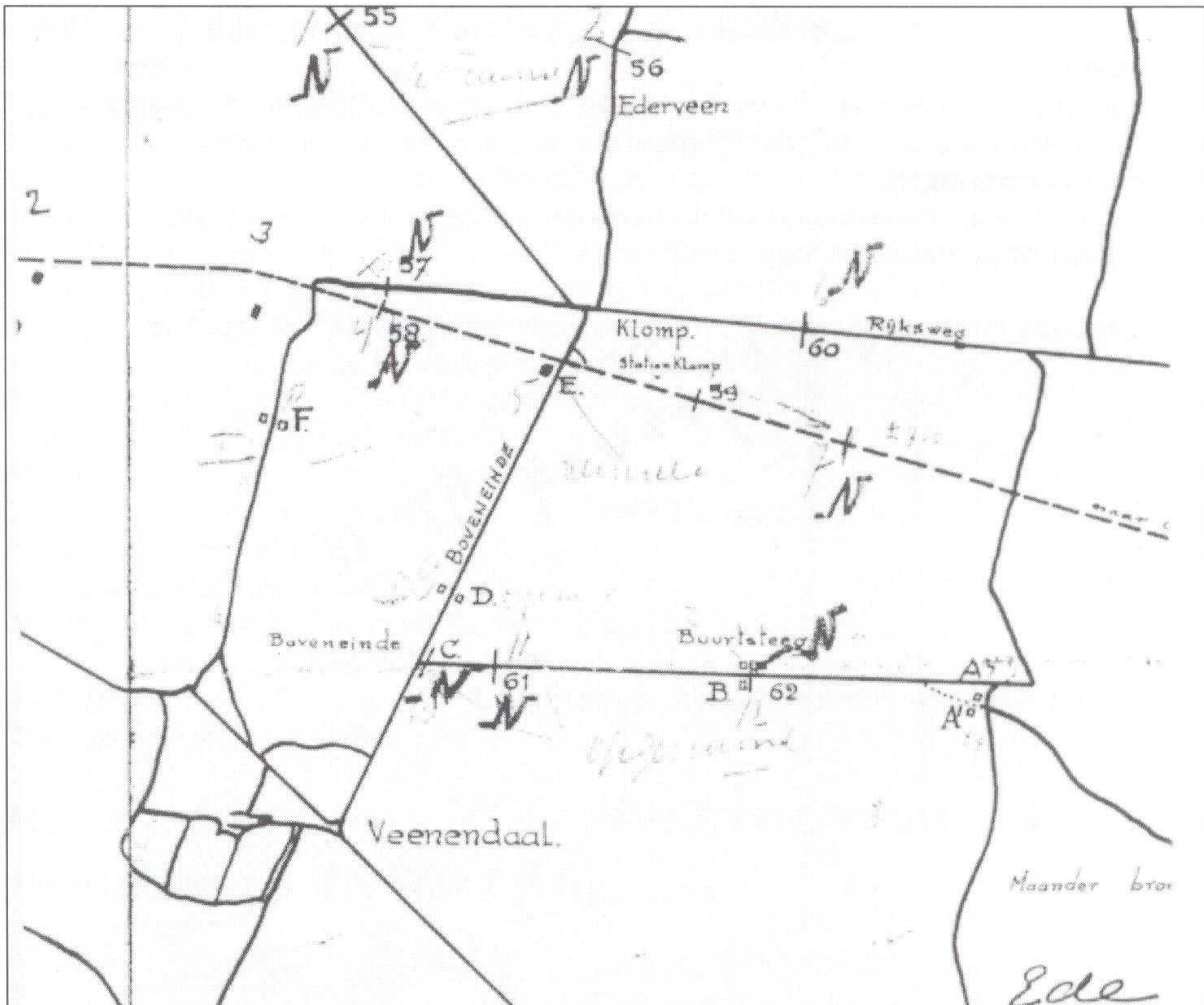
De bunkers

Langs de weg Amersfoort-Nijkerk stonden relatief veel bunkers. De meeste bunkers waren van een standaardmodel (Regelbaute 703) met variaties in uiterlijk voorkomen; dit was te zien aan de schuine of hoekige dakrand. De nog aanwezige bunkers hebben een groot, uit twee verschoven delen bestaand, schietgat t.b.v. een zwaar stuk geschut. Men gaat er van uit dat er in totaal 21 bunkers langs deze stelling hebben gestaan. Via het Centraal Archiefdepot van het Ministerie van Defensie in den Haag (archieff Ordedienst) kreeg ik een kopie van een tekening met verdedigingswerken Grebbelinie, gedateerd 10 april 1945 (dus vlak voor de bevrijding). Op een deel van deze kaart (tekening nr. 2) rond Veenendaal/de Klomp treffen we 4 van die Pantherstellungbunkers aan, gelegen langs de spoorbaan Utrecht/Arnhem. Eén bij de Emminkhuizerberg, aan de noordzijde van de baan, die momenteel aanmerkelijk is verzakt; één op de linie van de Jufferwijk (zuidzijde baan); één op het zuidelijk deel van het fort aan de Buurtsteeg en tenslotte één bij de Klomp (ten zuiden spoorbaan en ten westen van de Stationsweg). Deze laatste is in 1948 gesloopt. De kosten hiervan waren nog in de gemeentebegroting terug te vinden. Zij bedroegen f 8943,73. Volgens de bij de kaart behorende toelichting zou deze bunker gemaskeerd zijn door een huisje met een rood pannendak. Op dezelfde kaart kwam de tankgracht voor, met de letter N aangeduid, als oud onderdeel van het Nederlandse verdedigingsstelsel uit 1940. Inmiddels was deze gracht echter al grotendeels gedempt (via de in uitvoering zijnde ruilverkaveling Ede/Veenendaal – zie tekening nr. 3). Ook de “aarden baan nieuwen weg” is op de gedateerde kaart niet meer juist omdat deze op dat moment al voorzien was van een betonlaag. Dit betekent dat we voorzichtig moeten zijn met het interpreteren van dit soort kaarten. Tenslotte valt nog te melden dat de bunker nabij Harslo (Harsloweg te Bennekom) nog volledig in tact in het veld staat (zie onderstaande foto van H. van Scherrenburg).

Aansluitend onderzoek

Op 10 juli 1945 kregen alle gemeenten een circulaire van het ministerie van Oorlog, Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV), met de opdracht er voor te zorgen dat door de geallieerde troepen geen opruiming mochten worden verricht van permanente (d.w.z. in steen, beton of gewapend beton uitgevoerde) versterkingen of versperringen (met inbegrip van tankgrachten e.d.). Ontheffing was alleen mogelijk indien dit ernstige verkeersobstakels tot gevolg had.

VERKLARING.	
A. 2 BETONNEN KAZEMATTEN	Ede
B. 2 BETONNEN VLEUGELS TOT WEGAFSLUITING	E
C. 12 STALEN PALEN TOT WEGAFSLUITING.	- 6
D. 2 BETONNEN VLEUGELS TOT WEGAFSLUITING.	-
E. VERHIELDE BETONNEN KAZEMAT.	Ede
F. 2 BETONNEN VLEUGELS TOT WEGAFSLUITING	-
55. BETONNEN VOET TOT VECHTWAGENHINDERNIS.	E
56. IDEM	E
57. IDEM.	E
58. IDEM (AFGEHAKT TOT ONDERK. BALLASTBED.)	E
59. IDEM (IDEM)	E
60. IDEM	E
61. IDEM	E
62. IDEM.	E

Tekening 5. Overzichtskaart, gedateerd november 1945, betreffende de weergave van de aanwezige verdedigingswerken rond Veendaal/de Klomp. De "N" betekent dat deze onderdelen van Nederlandse makelij zijn.

Daarentegen mochten de in hout en zand uitgevoerde zgn. semi-permanente versterkingen of versperringen wel worden geruimd. Om een goed inzicht te krijgen dienden de gemeenten een opgave te verstrekken van de zgn. permanente werken, toegelicht m.b.v. een kaart. In het militair archief in den Haag vond ik slechts één kaart terug. Het betrof de situatie rond Veenendaal/de Klomp (zie tekening nr.5)

De aangegeven wegen waren van een oude topografische kaart overgetrokken (bijv. de nieuw aangelegde Rijksweg 12 -het zgn. Hazepad- kwam er nog niet op voor).

De nummers 2 en 3 links boven waren de oude Pantherstellungbunkers, respectievelijk aan de Jufferwijk en op het fort aan de Buurtsteeg. Ook de bunker bij station de Klomp (E) kwam er op voor.

Verder stonden er op de kaart diverse kazematten en wegafsluitingsvleugels etc. ingetekend (wanneer er een N bijstaat wil dat zeggen dat we hier te maken hebben met een oude Nederlandse versperring).

Met de verklaring wat de letters en cijfers betekenen krijgen we enigszins een indruk hoe de verdediging van dit gebied was ingericht.

Tekening 6. Kadastrale ondergrond waarop de betonnen versperring aan de Buurtsteeg is aangegeven (bron Militair Archief Den Haag).

Oproep

In een klein aantal publicaties wordt melding gemaakt van de Pantherstellung, echter slechts zeer summier. Mocht u, als lezer (-es) van de Zandloper, meer informatie over deze stelling hebben of weten, dan wil ik u vragen deze kennis aan te leveren. Misschien kan dan de geschiedenis van deze verdedigingslinie nog beter worden beschreven.

Monument

De vraag die zich voordoet is of deze Duitse verdedigingswerken het stempel van cultureel erfgoed moeten krijgen. Of verdienen deze bunkers van de (voormalige) vijand deze status nooit en te nimmer?

Ruim 57 jaar na de oorlog lijkt mijns inziens de tijd rijp voor een plaatsing op de monumentenlijst. Niet dat het nu ineens opgedirkte monumenten moeten worden, maar het gewoon laten liggen, een minimale opknopbeurt om verder verval te voorkomen en er voor zorgen dat ze niet zomaar gesloopt kunnen worden. Als gemeentelijk monument zijn deze werken dan daartegen goed beschermd. Belangstelling voor deze verdedigingswerken heeft niets te maken met een verheerlijking van of met sympathie voor Nazi-Duitsland, maar met historische realiteitszin. We weten dat dit zwarte bladzijden in de geschiedenis zijn, maar we kunnen ze ook niet uit de boeken scheuren.

Bij afbraak of verval raakt men wel een stuk streekgeschiedenis kwijt.

Bronnen

Utr. Nieuwsblad 6-1-01 Archiefbronnen gewapend beton.

Gemeente Ede, oud archief

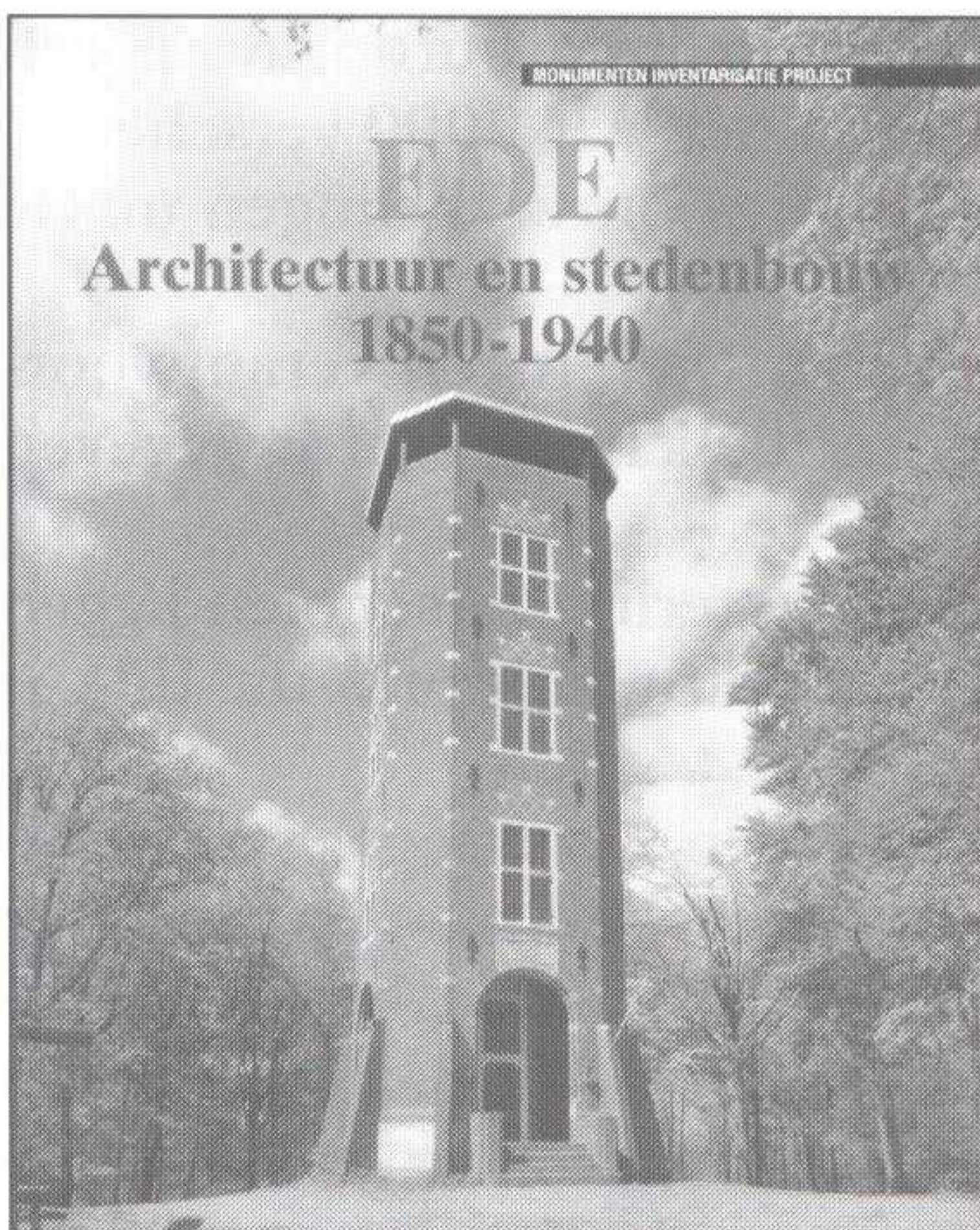
Gemeente Veenendaal, oud archief

Ministerie van Defensie, Centraal Archiefdepot

Dhr. P.J.M. Kamps, Pantherstellung, vesting 54a.

Stichting Menno van Coehoorn/ P.J.M. Kamps, De Pantherstellung, een Duitse verdedigingslinie in de Gelderse Vallei.

Boekbespreking 'Ede Architectuur en stedenbouw 1850-1940'

Afgelopen najaar verscheen bij uitgeverij Waanders als onderdeel van de reeks 'Architectuur en stedenbouw 1850-1940' het deel over Ede. In deze reeks zijn al diverse delen verschenen, zowel van provincies als van gemeenten. In de laatste situatie werkt de uitgever hierbij samen met de betreffende gemeente. Vandaar wellicht, dat meestal de verantwoordelijke wethouder voor monumenten het voorwoord voor zijn of haar rekening neemt. In dit geval betreft het wethouder mevrouw Angelique Jonker, die laat weten 'dat Ede zo'n rijke geschiedenis heeft en zo'n schat aan monumenten dat het onmogelijk was beide in deze uitgave geheel vast te leggen'. Dit lijkt ook een onmogelijke opgave voor een boek van slechts 120 pagina's met meer foto's dan tekst en het is ook niet de opzet van deze reeks prachtige boeken over de periode 1850-1940. In dit boek wordt in de eerste 40 pagina's aandacht

geschonken aan de ontwikkeling van de gemeente; daarna volgt in 80 pagina's de feitelijke inventarisatie van monumenten uit de periode 1850-1940. Deze is tot stand gekomen in

het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP).

De auteur heeft gekozen voor behandeling van alle delen van de gemeente Ede. Dit is een begrijpelijke keuze want beperking tot het dorp of de stad Ede zou deze uitgave niet rechtvaardigen, gezien het beperkte aantal monumenten uit deze periode. De uitbreiding tot alle buitendorpen heeft tot gevolg dat in het bestek van 40 pagina's die met veel foto's en kaarten verluchtigd zijn, de diverse stedenbouwkundige ontwikkelingen slechts summier aan de orde komen. Dit betreft onder andere de ontwikkeling van het tuindorp Ede Oud-Zuid en het Kolkakkergebied en de plannen van architect H.P. Berlage met het Beatrixpark. De diverse topografische kaarten (van alle dorpen) zijn duidelijk met zorg gekozen en zeer de moeite waard om zorgvuldig te bekijken.

De inventarisatie van monumenten is ingedeeld naar de bestemming van de bebouwing (zoals boerderijen, schaapskooien, villas, openbare gebouwen, etc). Dit overzicht begint met misschien wel de meest bijzondere objecten binnen de gemeente, namelijk die van het park De Hoge Veluwe (met onder andere het jachtslot St. Hubertus). Hierna volgt een breed scala aan inderdaad veel fraaie monumenten. De kwaliteit van de foto's is in het algemeen zeer goed. Volgens de inhoudsopgave heeft de auteur, drs. Pauline Opmeer, veel foto's zelf gemaakt; deze zijn zeer goed geslaagd.

Helaas wordt bij de foto's niet aangegeven wat de 'status' is van de getoonde objecten (rijksmonument, gemeentelijk monument of beeldbepalend monument). Hiernaast valt op dat er wel erg veel gebouwen worden getoond die buiten de periode 1850-1940 vallen. Dit betreft meer dan 20 gebouwen, de meeste zijn van na 1945. In het voorwoord memoreert de wethouder, dat '...nu duidelijk is welke waardevolle gebouwen en complexen uit de periode tot 1940 behouden zijn gebleven, het tijd wordt de zogenaamde Wederopbouwperiode (1940-1965) in kaart te brengen'. Wellicht bedoelt ze de periode van na de Tweede Wereldoorlog tot 1965; in ieder geval is in dit boek een nogal omvangrijk, maar wel erg willekeurig, voorschot hierop genomen. Waarom bijvoorbeeld wel een oude foto van het Marnixgebouw (in oorspronkelijke staat en niet in de huidige staat) opgenomen, en geen foto van het door architectenburo Meccano omgebouwde gebouw van de voormalige Padbergmavo aan de Prins Bernhardlaan, waarin nu het Marnixcollege is gehuisvest?

Achterin het boek is een overzicht opgenomen van bouwkundige termen en bouwstijlen; dit is zeer verhelderend, maar ook nodig gezien de vaak 'technische' toelichting bij de foto's. Bij het raadplegen van het overzicht blijkt overigens dat dit niet volledig is (termen als Stuttgarter Schule, boogtrommel en flagstones ontbreken). In de literatuuropgave is een recente uitgave van Woonstede opvallend afwezig; namelijk het in het jaar 2000 verschenen boek 'Ede, dorp met stadse fratsen'. Een aantal stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de genoemde periode komen hierin uitvoerig aan de orde.

Het is jammer dat het boek geen voorwoord van de auteur bevat, waarin een verantwoording wordt afgelegd van de gekozen opzet van het boek en een toelichting wordt gegeven op de gemaakte keuzen.

Terecht merkt de wethouder op dat veel monumenten '...soms letterlijk verscholen liggen in het groen. Daardoor denken veel inwoners van Ede dat alle cultuurhistorie uit Ede is verdwenen'.

Het lijkt erop dat de gemeente Ede zich heeft willen indekken tegen deze negatieve denkbeelden onder een deel van de bevolking. Dit is jammer want het boek toont aan dat er heel wat fraaie monumenten in Ede te vinden zijn. Meer inhoudelijke aandacht voor sommige monumenten en stedenbouwkundige aspecten zou het boek beslist verbeteren. Nu lijkt het erop dat of sprake is van een te beperkt budget en/of dat er te weinig tijd is uitgetrokken. Mocht er van dit boek een tweede druk nodig zijn (zoals bij veel andere delen) dan is een uitbreiding aan te bevelen.

Het boek kost € 15,90 en is in de boekhandel verkrijgbaar. (ISBN 90 400 8748 2).

een winkel
vol (cadeau-)
ideeën voor
binnen en
buiten

Geels

E D E

Grotestraat 111, Ede Tel.:0318 61 92 92
geels@geelsede.nl www.geels-edede.nl

voor een
volledige
impressie
bezoek
onze
internet
site

Fahrenheitstraat 24
Postbus 262
6710 BG Ede
Tel. : (0318) 624 523
Fax: (0318) 625 161

- 24 uurs glasservice
- Onderhoudsschilderwerk
- Nieuwbouw
- Utiliteitsbouw
- Isolatieglas
- Voorzetramen
- Rolluiken
- Zonweringen enz.

Wordt lid van Vereniging Oud Ede.

Oud Ede houdt
de geschiedenis levend.

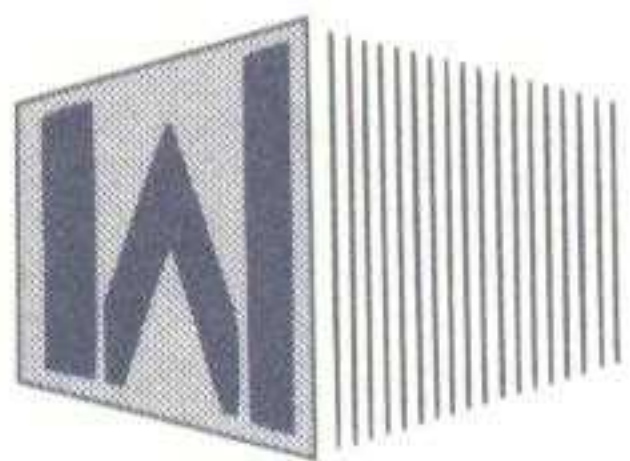
Periodieken, handelsdrukwerk,
brochures en folders
met vakmanschap vervaardigd bij:

DRUKKERIJ FROUWS EDE BV

Fahrenheitstraat 26, 6716 BR Ede, tel. (0318) 642 111, fax 642 757

**AANNEMERSBEDRIJF
WILLEMSSEN & ELBERTSEN EDE**

**NIEUWBOUW
VERBOUW EN ONDERHOUD**

Dwarsweg 10 - 6716 BJ Ede - Tel. (0318) 63 72 50 - Fax (0318) 63 97 62

U ZOEKT.....

HARKES

TUIN- EN KAMERPLANTEN CENTRUM
KLINKENBERGERWEG 29 EDE
TEL. 0318-612694

- POTTERIE VOOR KAMER EN TUIN
- MESTSTOFFEN - GRONDSOORTEN
- TUINPLANTEN - BLOEMBOLLEN
- ALLES VOOR DE VIJVER
- GRASZODEN
- NATUURSTEEN
- TUINHOUT
- TUINGEREEDSCHAP
- KAMERPLANTEN
- SNIJBLOEMEN